

УДК 37(092)

Коваленко О. В.*

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА С.Ф.РУСОВОЇ: ПОГЛЯД КРИЗЬ ЧАС

У статті подано огляд літературної спадщини С.Ф.Русової, розкрито її погляди на роль художньої літератури у роботі з дошкільнятами щодо навчання і виховання рідним словом, в додатках подано бібліографічний покажчик літературної спадщини С.Ф.Русової.

Ключові слова: літературна спадщина, рідна мова, художня література, народна казка, оповідання.

Серед постатей, які визначають історію розвитку української педагогічної думки кінця XIX - початку XX століття, одне з найвизначніших місць посідає С.Ф. Русова. Просвітелька, педагог, засновниця перших дитячих садків в Україні, професор, подвижниця жіночого руху, Голова Всесвітнього Союзу Українок, член уряду Української Народної Республіки – понад шість десятиліть свого життя вона присвятила справі дошкілля.

Метою нашого дослідження було проаналізувати і узагальнити літературну спадщину С. Русової та її погляди щодо значення і використання дитячої книжки.

Вивчення і аналіз історичних джерел свідчить про те, що літературна спадщина С.Русової дуже різнопланова. З-під її невтомного, мудрого і талановитого пера вийшли власні твори для дітей дошкільного та шкільного віку, зокрема, «Український буквар», в основу якого було покладено «Буквар» О. Потебні, підручники для школярів, посібники та підручники для педагогів і студентів, монографії, низка статей, що містили глибокий аналіз стану видавничої діяльності як в Україні, так і в Росії тощо. С. Русова була активним дописувачем і членом редколегії багатьох журналів, що мали освітнє, педагогічне й культурологічне спрямування, поміж яких «Світло», «Вільна українська школа», «Київська старовина», «Образование», «Украинская жизнь», «Рідна школа», «Русская школа», «Вестник воспитания», «Русская мысль» та ін.

Слід зазначити, що на сторінках російської преси С.Русова також знайомила читачів із досягненнями українського красного письменства. Зокрема, на статтю «Старое и новое в современной украинской литературе» (1904 р.) відгукнувся І.Франко. Він зазначив, що це «гарна стаття», що «в головному її висновку не можна відмовити правдивості, а характеристикам поодиноких письменників влучності».

У цих публікаціях С.Русової вдало сполучилось усе: природна обдарованість, досвід практичного педагогічного працівника, прекрасна обізнаність із зарубіжною педагогікою, ідейна національна переконаність, велике бажання поділитися своїми знаннями та ідеями з іншими.

Не можна оминути ще одного факту біографії видатного педагога. У 1898 р. українській громаді в Петербурзі (у цьому місті українцям завжди було дещо легше реалізувати свої національно-культурні потреби, оскільки влада спокійніше ставилася до подій, що відбувалися поруч, під контролем) вдалося заснувати Благодійне товариство для видання загальнокорисних і дешевих книг. Офіційно воно мало на меті сприяти релігійно-моральному вихованню, розумовому розвитку та економічному добробуту українського народу. Дипломатично складений статут проголошував, що товариство видаватиме «для малорусского народа одобренные цензурою дешевые и доступные по языку (розрядка наша) и изложению книги». Це стало приводом для друкування як художньої, так і науково-популярної літератури українською мовою, хоча і російським правописом. Таким чином, Благодійне товариство стало першим громадським (йому передувало приватне видавництво Б.Грінченка) легальним видавництвом українських книжок для народу. Який це мало резонанс у населення, засвідчує той факт, що його членами було близько 1000 українців із різних губерній Росії.

Разом з Б.Грінченком, М.Грінченко, С.Черкасенком, Г.Коваленком та іншими відомими діячами С.Русова стала плідним автором цього видавництва. Бурхливі події 1905 р у Росії

* © Коваленко О. В., 2012

сприяли дозволу друкувати (але не використовувати у навчальних закладах) україномовні підручники. Реакцією на цей дозвіл було, зокрема, видання Благодійним товариством «Українського букваря» (1906) та «Початкової географії» (1911) Софії Федорівни (Бібліографічний покажчик літературної спадщини С.Русової подаємо у додатку).

Аналіз психолого-педагогічної спадщини С.Русової засвідчив, що багато років вона працювала над концепцією українського дитячого садка. Це була основна ідея, що об'єднує більшу частину її творів. Стрижнем концепції дитячого садка С. Русової є навчання дітей рідною мовою. «Який же той шлях, що ним учитель і виховувач найкраще можуть підійти до глибоких скарбів дитячої душі й викликати одголосок самих тонких струн її? Цей шлях, цей перший могутній засіб – то звісно є слово», – зазначає С. Русова [1, с.118].

Рідну мову вона визначає як «головний елемент», що мусить бути поставлений в основу початкового і дошкільного виховання. «Коли звичайної нормальної школи не можна собі уявити без рідної мови учнів, то ще більше такій елементарній педагогічній вимозі підлягає перший, так званий дошкільний ступінь виховання й навчання» [1, с. 116].

Спіраючись на праці О. Потєбні, С. Русова розглядає рідне слово, мову як джерело національного світобачення, оскільки саме завдяки мові дитина сприймає, відображає і осмислює навколишню дійсність, мова виховує думку і серце дитини, стає засобом спілкування, визначає ступінь її розвитку. С. Русова писала, що «головна вартість мови не в ній самій, а в тому, що як тільки дитина її опановує, то мова стає для неї головним знаряддям для здобування знання» [1, с. 117].

Спіраючись на тогочасні психологічні та педагогічні дослідження про те, що розвиток мови тісно пов'язаний з розвитком мислення, що мова і думка знаходяться у нерозривній єдності, С. Русова підкреслювала: «Мова формує думку дитини, керує нею, веде дитину шляхом розвитку загальної культури» [1, с. 117]. Тому головне у розвитку мови дошкільників, – підсумовує С. Русова, – розбудити розумові здібності, навчити правильно висловлювати свої думки. На основі вивчення та аналізу ідей Ф. Фребеля, Й. Песталоцці, К. Ушинського, М. Монтессорі, П. Лесгафта, Стерна, Г. Холла, С. Русова визначає шляхи, які, на її погляд, найкраще розвинуть дитячу мову, а саме: стежити за хорошою вимовою, вивчення нескладних ритмічних віршів, вільна розмова дітей на цікаві для них теми, самостійне складання дітьми невеликих оповідань, читання і розказування дітям найкращих художніх творів, проведення спеціальних занять та лекцій-номенклатур за методом М. Монтессорі.

Аналіз шляхів розвитку мовлення дітей, визначених С. Русовою, дає підстави зазначити, що на одному з перших місць стоїть художня література. Видатний педагог радить починати роботу з найпростішого, на перший погляд, але найглибшого за змістом: народних казок, пісень, загадок, прислів'їв та приказок, а далі – народних дум і історичних пісень.

Наш глибокий аналіз психолого-педагогічної спадщини С. Русової свідчить про те, що нею були опрацьовані на допомогу педагогам такі питання щодо використання художньої літератури, як відбір творів для дітей певного віку, методи і прийоми роботи з книжкою, роль і місце педагога у роботі з книжкою, роль родини тощо.

Літературні тексти С. Русова радила частіше «оповідати, аніж читати», оскільки це більше відповідає психологічним особливостям маленьких дітей. «Читання ніколи не вплине так, як оповідання...». Оповідання повинні впливати на почуття людей, і тут велику силу має все обличчя оповідача, а найпаче очі. Вони повинні дивитись не в книгу, а в очі дітей. Тут утворюється особлива сугестія, через яку і постає певне переживання. Читання завше буде більше монотонне, не буде таке виразне, не буде мати потрібної широти, безпосередності, які найбільше ваблять усяких слухачів, тим більше дітей».

Для цієї роботи С.Русова рекомендувала ретельно відбирати самі твори «гарно обміркований репертуар оповідань, цілком пристосований до кожного віку дітей на різні теми: й морально-життєві, й біологічно-реальні, й естетично-фантастичні». Особливу увагу видатний педагог приділяла використанню у роботі з дітьми народних казок. Вона писала про те, що

«..казки захоплюють завше дітей чудовою мовою, простотою викладу й правдою основної думки. Тут використовується наш звіриний епос, такий багатий, що знайомить дітей майже з усіма звірятами рідного лісу й рідної хати . Щодо всяких комах, то саме їх життя остільки цікавить дітей, що вони захоплюються кожним оповіданням на цю тему чи казкою» [1, с. 125].

Доволі суворі вимоги за С.Русовою до відбору творів для дітей. На першому місці – відповідність віку дітей та забезпечення рухової активності дітей «..оповідання має бути повне руху, бо тільки рух цікавить малих дітей». Форма твору, його мова, на переконання С.Русової, повинні бути високохудожні. Це можуть бути, пише вона: «..або народний, або твір видатного художника, бо тільки в цих творах об'єднається і справжня краса, і проста, і через це саме вони цілком можуть захопити дитину, і дитина їх зрозуміє, себто може їх щиро пережити [1, с. 119]. Окрім переліку народних творів, у працях С.Русової знаходимо твори українських класиків, рекомендованих для використання у роботі з дошкільниками, а саме: Т.Шевченка, М.Коцюбинського, І.Франка, Л.Українки, Б. Грінченка, М. Куліша, М.Вовчка та ін. Разом з тим, С.Русова зазначала, що коло дитячого читання не варто обмежувати лише національною літературою: «Треба користуватися джерелом не однієї своєї літератури, але і чужомовної... Час уже й українським дітям не обмежуватися своїми рідними казками, а користуватися у відповідних перекладах і всесвітніми літературними скарбами» [3].

Щодо періодичності використання літературних творів, то С.Русова радила дотримуватись, висловлюючись сучасною мовою, принципу сезонності: «Всі пісні, вірші, як і взагалі увесь матеріал навчання, необхідно розкладати по порах року» [1, с. 201].

Низку методичних порад знаходимо у працях С.Русової щодо ролі педагога у організації роботи з книгою. Визначальним вона вважає безпосередню підготовку педагога до подачі твору дітям, а саме: знання твору, виділення слів і фраз для поглибленого опрацювання, володіння гарною мовою і голосом. Голос, пише С.Русова, повинен бути «..виразний, ясний. Гнучкий, що передавав би найменші різноманітні відтінки почуття» [2, с. 169]. Як знавець дитячої психології, С.Русова радила педагогам скеровувати емоції дітей і підтримувати їх позитивний настрій. З цією метою, радила не переривати своє оповідання якими-небудь дисциплінарними вказівками, після завершення читання художнього твору, не радила обговорювати з дітьми зміст твору, задаючи їм запитання, не проводити переказування твору, оскільки це не тільки нищить емоції, а і настрої дитини. «Водночас, коли емоції трохи вляжуться, писала С.Русова, можна запропонувати проілюструвати зміст прочитаного, перевести твір у гру слів, цебто драматизувати». Головне завдання педагога С.Русова вбачала у тому, що дітям треба давати якомога більше можливості висловлювати свої враження, думки «..в своїх власних формах, які завжди мають більше яскравості, жвавості, аніж наша суха граматична мова» [3, с. 58].

Сучасні дослідження проблеми виховання і навчання дітей рідною мовою (А. Богуш, А. Гончаренко, Н. Дзюбишина-Мельник, Н. Малиновська, К. Стрюк, О. Хорошківська та ін.) підтверджують думки С. Русової про тісний взаємозв'язок рідної мови та національної культури, про те, що «тільки рідною мовою розвивається душа і розум дитини». Ця ж позиція С. Русової лягла в основу Базового компонента дошкільної освіти в Україні та програми для дошкільних навчальних закладів «Дитина», опрацьовану професорсько-викладацьким колективом нашого Університету.

Таким чином, більшість із оригінально і нестандартно розроблених С. Русовою проблем виховання та розвитку дітей не лише не втратили значущості, а навпаки, ще чекають на реалізацію в майбутньому. І цілком вірогідно, що актуальними вони будуть і в ХХІ столітті.

Оцінюючи внесок С. Русової у розвиток педагогічної думки, О. Сухомлинська підкреслює сучасність думок і поглядів С. Русової, особливо зараз, коли відбуваються зміни поглядів на дитину, педагога і освіту загалом. Вона пише: “Прислухаймося ж до неї, котра, висуваючи на перше місце своє, національне, народне, толерантно, уважно й неупереджено ставилась до чужого, пропагувала, переносила на національний ґрунт те, що видалося їй корисним, значущим для розвитку науки, освіти, культури” [8, с. 7].

Бібліографічний покажчик літературної спадщини С.Ф.Русової**1888**

Рассказы про Киев и его прошлое. – Херсон, 1888. – 61 с.

1894

Страннік Григорій Саввич Сковорода : біограф. очерк. – Харків, 1894. – 32 с.

1895

Братства в Юго-западной Руси : ист. очерк. – Харків, 1895. – 47 с.

1898

Дніпро і придніпров'я. – К., 1898. – 47 с.

1903

Братья Гракхи. – Ростов на Дону, 1903. – 28 с.

1904

Божа іскра. Оповідання про Рафаеля. – СПб., 1904. – 48 с.

На счастливых островах АО-Тea-Роа (Новая Зеландия). – Ростов на Дону, 1904. – 52 с.

1905

Биография Дж. Гарибальди, освободителя Италии. – Ростов на Дону, 1905. – 36 с.

В стране вольного крестьянства (о Норвегии). – Ростов на Дону, 1905. – 32 с.

Как болгары добыли себе свободу. – Ростов на Дону, 1905. – 62 с.

Серед виноградарів південної Франції. – СПб., 1905. – 64 с.

Швейцария – свободная народная республика. – Ростов на Дону, 1905. – 32 с.

1906

Рылеев, певец и мученик свободы. – СПб., 1906. – 30 с.

Український букварь : [граматика і читанка] : по підруч. А. Потебні. – СПб. : Т[оварищест] во п. ф. „Электро-тип. Н. Я. Стойковой”, 1906. – 36 с. : іл. – (Благотвор. О-во изд. общеплез. и дешевых кн. ; № 46).

Як люди живуть в Норвегії. – СПб., 1906. – 48 с.

1909

Николай Васильевич Гоголь : біограф. очерк. – СПб., 1909. – 51 с.

1910

Украинская литература в XIX в. : первый период с 1798 по 1852 год. – СПб., 1910.

1911

Початкова географія. – СПб., 1911. – 121 с.

Тарас Григорьевич Шевченко: украинский народный поэт : его жизнь и произведения. – СПб. : Сотрудник, 1911. – 80 с.

1917

Про колективне і групове читання. – К. : Укр. шк., 1917. – 20 с.

Український букварь / по підруч. А. Потебні. – 2-е вид. – Полтава : Электрич. тип. М. Г. Амчиславского, 1917. – 32 с. : іл. – (Вид-во Полтав. спілки спожив. товариств).

1918

М. П. Драгоманов, його життя і твори. – К., 1918. – 45 с.

Перша читанка для дорослих: для вечірніх і недільних шкіл. – К., 1918. – 47 с.

Методика початкової географії. – К. : Укр. шк., 1918. – 31 с.

Початкова географія. – К. : Друкар, 1918. – 45 с.

Початковий підручник французької мови задля самонавчання і перших класів гімназій з французько-українським словарем. – Вінниця, 1918. – 97 с.

1922

Географія. II : Західна Європа. – Харків ; Київ ; Відень ; Ляйпціг : Вукоспілка, 1922. – 202 с.

Географія. III : позаєвропейські краї. – Харків ; Київ ; Відень ; Ляйпціг : Вукоспілка, 1922. – 111 с.

1923

Воробчик. – Ужгород, 1923. – 8 с.

1904

Старое и новое в современной украинской литературе // Рус. мысль. – 1904.

1908

Детская литература // Рус. шк. – 1908. – № 5/6. – С. 15–16. – Рец. на кн.: Книжка за книжкой. Сер. 5 / сост. М. Слепцова. – Б. м., 1907–1908.

1911

Новини французької педагогічної літератури // Світло. – 1911. – № 3. – С. 77–79.
40-летие Харьковского общества грамотности // Рус. шк. – 1911. – № 5/6. – С. 38–44.

1912

Каталог книг для детского чтения // Світло. – 1912. – № 2. – С. 86–87.
60-літні роковини „Хатини дядька Тома” // Світло. – 1912. – № 8. – С. 22–26.

1913

В оборону казки // Світло. – 1913. – № 7. – С. 3–8.
Українські дитячі книжки // Світло. – 1913. – № 4. – С. 43–47.

1914

„Мати” в поезії Шевченка // Світло. – 1914. – № 6. – С. 25–29.

1916

Сказка и её роль в детской жизни // Вестн. воспитания. – 1916. – №5. – С. 146–165.

1917

Передмова до читанки „Дзелень-Бом” // Вільна укр. шк. – 1917. – № 2. – С. 89–91 ;
№ 3/4. – С. 166–169.

1918

Шевченко і малі діти // Вільна укр. шк. – 1918. – Берез. – С. 114–115.

1925

Дещо про сучасну дитячу книжку // Рід. шк. – 1925. – Ч. 2. – С. 21–22.

1930

Дивний звір – хижак // Світ дитини. – 1930. – Ч. 2. – С. 33–37.

2006

Оповідання для дітей. - К.,2006.- 68с.

Список використаних джерел

1. Вибрані педагогічні твори / упоряд., передм., коментарі О. В. Проскура. – К. : Освіта, 1996. – 304 с.
2. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн., кн. 1 / за ред. Є. І. Коваленко ; упоряд., передм., прим.: Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – К. : Либідь, 1997. – 272 с.
3. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн., кн. 2 / за ред. Є. І. Коваленко ; упоряд., передм., прим.: Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – К. : Либідь, 1997. – 320 с.
4. Русова С. Дещо про сучасну дитячу книжку // Рідна школа. – 1925. – Ч. 2. – С. 21–22.
5. Русова С. Сказка и её роль в детской жизни // Вестник воспитания. – 1916. – №5. – С. 146–165.
6. Русова С. Українські дитячі книжки // Світло. – 1913. – № 4. – С. 43–47.
7. Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітител: біобібліогр. покажч. / Нац. акад. пед. наук України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського ; упоряд.: А. М. Доркену, Т. В. Лога ; наук. ред.: П. І. Рогова, А. М. Доркену. - К., 2010. – 150 с. – (Сер. „Видатні педагоги світу” ; Вип. 6).
8. Сухомлинська О.В. Софія Русова в контексті розвитку педагогічної думки // С. Русова – видатний педагог, державний, громадський діяч України. – Матеріали Всеукр. пед. читань. – Кн. 1. Відп. ред. Коваленко Є.І. – Чернігів, 1996. – С. 1–7.

The looks of S.F.Rusova are exposed in the article on the role of fiction in-process with preschool children in relation to studies and education a native word; the bibliographic pointer of literary inheritance of S.F.Rusova is given in additions.

Key words: *the mother tongue, fiction, folk tale, story.*